

कोल्हापूर जिल्हयातील दलितांची स्थिती: एक अभ्यास
 प्रा. नंदकुमार रामचंद्र कोल्हापूरे] f'kojkt egkfo|ky;] xMfgdyt] dkYgkiij-

dkYgkiij ftYgk gk ijkskeh ftYgk Eg.ku vkG[kyk tkrks ; k
 ftYgOkkr jkt'khz 'kkgw egkjktkwh nfyrrk; k mDurhl kBh o vLi'; rk u"V
 dj.; kl kBh fofo/k fu.kz ?krys nfyrrkpk lkekftd] vkfFkd] vkf.k
 jktdh; Lrj mpko.; kpk iz Ru dsk- MKW ckckl kgc vkMdkwh
 lfo/kkuke/; s vuq npr tkrhl kBh fofo/k rjrnq dY; k- dæ o jkT;
 ljdkjus nfyrrk; k mDurhl kBh fofo/k loyrh o ; kstuk jkcoY; k vkgr-
 ; k ys[kkr dkYgkiij ftYg; krhy nfyrrkph lkekftd] vkfFkd] jktdh;]
 'kSkf.kd fLFkrhpk vH; kl dsk vkgs ; k lãkkku ys[kkph mfI"V
 [kkyhyiæ.k.ks vkgs

1½ dkYgkiij ftYg; krhy nfyrrk; k lkekftd] vkfFkd] jktdh;] 'kSkf.kd
 fLFkrhe/; s >ky; ; k cnykpk vH; kl dj.ks

; k mfI"V; k vk/kkjs dkYgkiij ftYg; krhy lkekftd] vkfFkd]
 jktdh;] 'kSkf.kd fLFkrhpk vH; kl dj.; kl kBh [kkyhy xfgrd ekMysys
 vkgs

1½ dkYgkiij ftYg; krhy nfyrrkph lkekftd] vkfFkd] jktdh;] 'kSkf.kd
 fLFkrhe/; s cny >kyk vkgs

संशोधन पध्दती

iLr q ys[kke/; s loZk.k o xFky; hu i/nrhp okij dj.; kr
 vkysyk vkgs ; k ys[kkr ikFkfed vkf.k nq; e l k/kukpk okij dsysyk vkgs
 प्राथमिक साधने

dkYgkiij ftYg; krhy xkeh.k Hkkxkrhy 60 xkokrhy 346 ukxfjd
 o 133 ykd ifrfu/kh ukxjh Hkkxkr 62 ukxfjd o ukxjh Hkkxkrhy 20
 ukxjhd 62 ykd ifrfu/kh bR; knhp; k egk[krh ?kry; ; k vkgr- ; kpcjkj
 fujh{k.k i/nrhp voyæ dsysyk vkgs

दुय्यम साधने

ys[k] iLrd} tux.kuk vgoxy] bR; knhp l ekos k nq; e l k/kuke/; s
 dj.; kr vkyk vkgs

कोल्हापूर जिल्ह्याची भौगोलिक स्थिती

dkYgkiij ftYgOkkph HkkSkkyd fLFkrhe/; s dkYgkiij ftYgOkkps LFkku o
 0; klrh [kkyhyiæ.k.ks fnysyh vkgs

स्थान

dkYgkiij ftYgk egjk"V^a jkT; kP; k nf{k.kdMuu uS_R; iBkjH Hkkxkoj
 mUkj v{kka kkoj 15° rs 17° ol yk vl u ftYgikP; k if'ped l g; kæhP; k
 dMk] mUkj okj.kk unh] i vã vá kr% —".kk unh o nf{k.kd duk/d
 jkT; krhy cGxko ftYgk v'kk prã hek vkgr- ftYgikrhy cgrã k
 Hkkxkph l eæ l ikvhi kl u mph 390 rs 600 ehVj brdh vkgs

व्याप्ती

दक्षिण भारत 1949 ए; स हरिद्वार एच जे; क्र फोह
>क; कुरज दक्षिण उत्तर 'कगुमह' गुरद.कय] फ'कज] दजोह]
ज/कखज] दख] हकज]म] इगक] खुकोमक ओ वतज वलरुह एग्य
लेफो"व गुरस फुको 1 उगुज 1956 जसुत जे; इजुपु; क ओह सखो
उत्तरपुनर पनम रकपु दक्षिण उत्तर लेफो"व दज.; क्र वक-
रफु] 1 ए 1981 इलु 'कलुस खुकोमक रकपु; कुर 37 खस ओ
जरुफखज उत्तरपुनर नफ.क.कमह दगु हकख ओखक द: उ फलकगु गक उहु
उत्तरपुनर दक- इगक फुको 15 वकलु 1981 इलु दक्षिण
उत्तरपुनर पनम रकपु; कुर नकु खस फलकगु उत्तर लेफो"व
दज.; क्र वक- र; केस दक्षिण उत्तरपुनर 1 उ 1981 तुख.कुसुद क
वलय; क 8045 पस फ- ए- {क-ओक ?क गकु रस 7746 पस फ-
बुरद >कस 1 नज {क-ओक जे; क; क {क-ओक; क 2-5% वलु {क-ओक; क
न"वुस दक्षिण उत्तरपुनर जे; क्र 24 ओक ओको वकस

कोल्हापूर जिल्ह्यातील अनुसूचित जातीची लोकसंख्या

2011 प; क हकुर; तुख.कुसुद क हकुरकप, दुक यको [; क
1]21]05]69]573 बुरद वकस ; कुर इ "कप यको [; क
62]31]21]843 वकस वफ.क फल=; कप यको [; क 58]74]47]730 बुरद
वकस ; कुर वुद पुर तुरपु यको [; क 20]13]78]086 वकस ; कस
'कमक इक.क हकुर; क यको [; प; क 16-6% वकस ; कुर इ "कप [; क
10]35]35]165 वफ.क फल=; कप [; क 9]78]42]921 बुरद वकस
¼; फु; उ इ; एह 1 1 1 वकलु वकलु] 2011 % 1½

एगक"वुर 2011 प; क तुख.कुसुद क यको [; क 11]23]74]333
बुरद वकस ; के/; स इ "कप यको [; क 5]82]43056 वफ.क फल=; कप
यको [; क 5]41]31]277 वकस ¼ 1 1 वकलु बम; क] 2011 % 9½ ; कुर
वुद पुर तुरपु यको [; क 1]32]75]898 ¼ 11-81%½ वकस ; कुर
वुद पुर तुरपु इ "क 67]67]759 वफ.क फल=; क 65]08]139 वकुर
¼ 1 1 वकलु बम; क] 2011 % 46½

दक्षिण उत्तरपुनर 2011 प; क तुख.कुसुद क, दुक यको [; क
38]76]901 बुरद वकस ; कुर इ "कप [; क 19]80]658 वफ.क
फल=; कप [; क 18]95]343 वकस ¼ उत्तर लेफो"व ओ वकफक लेकपु]
दक्षिण] 2017 % 153½ ; कुर वुद पुर तुरपु यको [; क
[कुर इक.क रकपुकगु; फुरस वकस

तक्ता क्र. १

कोल्हापूर जिल्ह्यातील अनुसूचित जातीची लोकसंख्या

अ.क्र.	तलुका	पुरुष	स्त्रिया	एकूण
1	पनम	8]258	8]372	16]630
2	'कगुमह	10]421	10]644	21]065
3	इगक	17]201	16]829	34]030
4	दजोह	73]491	72]165	1]45]656
5	हकज]म	7]237	7]440	74]677

6	jk/kkuxjh	10]520	10]473	20]993
7	vktjk	4]901	5]273	10]174
8	xMfgxyt	11]064	11]505	22]559
9	dkxy	18]381	18]281	36]662
10	gkrd.kaxys	59]228	57]776	1]17]004
11	f'kjkg	30]123	29]808	59]931
12	xxuckoMk	2]565	2]505	5]070
	, dmk	2]53]390	2]51]071	5]04]461

ftYgk l keftd o vkfkd l ekykpu] dkYgkiij] 2017 % 152½

dkYgkiij ftYgkkrhy djohj rkyD; kr vud fipr tkrhph ykd l d; k ftYgkkrhy l ol rkyD; kr iEke Øekdkph vkgs nq U; k Øekdkyk gkrd.kaxys rkyD; kph vkgs rrrh; Øekad f'kjkg rkyD; kpk vkgs djohj rkyD; krhy ckxk; r 'krhps iek.k vf/kd vkgs ; k rkyD; kr 'krhrhy jst xkj kph l dkh vf/kd vl Y; kus nfyrkps jkg.; kps iek.k vf/kd ok<sys fnl rs gkrd.kaxys rkyD; kiki w bpydjath gs 'kgj toG vl Y; kus 'kgjkrhy etghps dke dj. kkU; k nfyrkph l d; k rkyD; kr vf/kd fnl rs

कोल्हापूर जिल्ह्यातील दलितांची स्थिती

dkYgkiij ftYgk gk igkskeh ftYgk Eg.kw vkG[kyk tkrks ; k ftYgkkr jkt'khz 'kkgw egkjktkauh nfyrkD; k mlurhl kBh o vLi'; rk u"V dj.; kl kBh fofo/k fu.kz ?krys nfyrkpk l keftd] vkfkd vkf.k jkt dh; Lrj mpko.; kpk iz Ru dsyk- MKW ckckl kgc vkcm djkauh l fo/kkuke/; s vud fipr tkrhl kBh fofo/k rjrnph dY; k- dæ o jkt; l jdkjus nfyrkD; k mlurhl kBh fofo/k l oyrrh o ; kst uk jkcoY; k vkgs-

कोल्हापूर जिल्ह्यातील दलितांची सामाजिक स्थिती

nfyrkpk l keftd ntkz dfu"V gkrk- nfyrk/khy egkj] ekrak] peDkj] <kj bR; knh tkrhuk gyD; k ntkph dkes djkoh ykxr gkrh- ; k tkrhrhy egkj l ektyk xkdhph dkes djkoh ykxr- ; ke/; s er tukojs vks.kj erkpk l kckok l kax.kj ykdMs QkM.k. ks bR; knh mPp o.kh kph vxegurhph dkes djkoh ykxr gkrh- ; k dkekuk fdjdkG ekcnyk fnyk tkr gkrk- ; knw R; kauk l d kj pkyokok ykxr gkrk-

vud fipr tkrhe/khy ekrak l ekt gk nkj [kM r; kj dj.; kps dke djr gkrk- peDkj l ekt pliy cufo.kj tps pliy nq Lr dj.kj <kj l ekt dkrMh dekfo.; kps dke djrks gh gkyD; k ntkph dkes djkoh ykxr gkrh- ; kpcjkj ; k ykdkaio"k; h vLi"; rk ikGyh tkr gkrh- vLi"; kpk Li'kz gk foVKG ekuyk tkr gkrk- xkokrhy l koZfud fBdk.kh eDr idsk uOgrk- ; k l ektyk vekuoh; v'kh okx.kud fnyh tkr gkrh- v'kh flFkrh nfyrkph l ol HkkjrHkj gkrh-

Hkkjrh; l fo/kkukr dye 14 ud kj tkr] /ke] oa k ; k vk/kkkoj HksHkko ekuyk tk.kkj ukgh- dye 17 ud kj dk; |kus vLi"; rk u"V

dsyh- vLi"; rk iG.ks gk dk; | kus xlgk Bjfo.; kr vkyk- vLi"; rk iG.kkU; k 0; Drhyk f'k{kk o nM Bkbfkyk tkrks ; k rjrmhP; k o dk; | kP; k vk/kkjs nfyrkP; k l keftd fLFkrhe/; s cny glA ykxyk-

dkYgkij ftYg0krhy vud fipr tkrhrhy egkj] ekrax] pebkj] <kj ; k tkrhak vLi"; ekuys tkr gks [kkfVd l ektyk vLi"; ekuys tkr u0grs egkj] ekrax vkf.k <kj ; k l oZ tkrhpk l keftd ntkz gk dfu'v ekuyk gkrk- ; k tkrhak efinjkr o l koZfud fBdk.kh iDs k ukdkjysy gkrk- ijarq ; k tkrhe/khy egkj tkrhus l keftd lerd kBh rhoz y<k fnysy fnl w ; rks ; kru R; kauh dk; | kP; k vk/kkjs l koZfud fBdk.kh iDs k feGoysy fnl rks ekrax l ekte/; s dkgh dkGkurj tkrh >kyh- R; kauh l keftd lerd kBh y<k fnysy vkgs ; kru ; k l ektyk l keftd ntkz ikr >kysy fnl rks pebkj l ektyk l keftd ntkz ikr dj.; kl kBh vf/kd l ak'kZ djok ykxy ukgh vud fipr tkrhrhy egkj] ekrax] pebkj] <kj b- ukxfjdkP; k eyk[krh/2 Hkkjrh; l io/kkukus l oZ ukxfjdk l eku ekuys vkgs ; kru l keftd ntkz ikr >kyk vkgs

dkYgkij ftYg0krhy vH; kl kl kBh fuoMyY; k ukxjh Hkkxkrhy l keftd HknHkko gk xteh.k Hkkxki \$kk vR; r vYi iek.kkr fnl rks efinj iDs k] l koZfud fBdk.kh iDs k ; kckr 'kgjkr nfyrkuk HknHkkokyk l kekjs tkos ykx ukgh- vl s cgrka k fBdk.kh fnl rs

कोल्हापूर जिल्ह्यातील दलितांची आर्थिक स्थिती

dkYgkij ftYg0krhy egkj] ekrax] pebkj o <kj ; k l ektrhy ekstD; kp dVcpkph vkfFkd fLFkrh l fLFkrh vkgs egkj l ektkph fLFkrh ekraki \$kk dkgh iek.kkr cjh vkgs pebkj o <kj l ektrhy dkgh ykd etgh djrkr] dkgh ykd /kank djrkr- ukdjh dj.kkU; kae/; s ljdkjh ukdjh \$kk [kktxh ukdjhps iek.k vf/kd vkgs l avk] l ycj] xoMhdke bR; knh dkeke/; s egkj vkf.k ekrax l ektrhy ykd kP; k 0; ol k; vf/kd vkgs

dkYgkij ftYg0krhy vud fipr tkrhrhy egkj] ekrax] pebkj] <kj ; k tkrhrhy iR; d rkyD; kr vkfFkd fLFkrh l kj[kh fnl r ukgh- iUgkGk rkyD; krhy ekrax l ektkph vkfFkd fLFkrh egkj l ektki \$kk l fLFkrh fnl rs ; k rkyD; kr egkj l ekte/; s 0; l ukps iek.k vf/kd fnl w vkys R; keGs R; kph vkfFkd fLFkrh [kkykoysy fnl w ; rs R; kpcjkj ftYg0krhy brj rkyD; kr ekrax l ektkph vkfFkd fLFkrh dedpr fnl rs

dkYgkij ftYg0krhy xteh.k Hkkxkrhy 346 dVcpkph 35 dVps Hkneghu vkgs- 1 , dji ; r 'krh vl .kkjh 55% dVps vkgs- 10 rs 50 gtkj lk; r ok'kd mRiUu vl .kkjh 83-5% dVps vkgs- ika;js js kudkMZ 8-4% dVpkdMs vkgs ; kps mRiUu 1 yk[kki \$kk vf/kd vkgs ; k l oZ vkdMokjho: u vl s fnl w ; rs dh] cgrka k nfyr dVcpkph vkfFkd fLFkrh fcdV fnl rs

दक्षिण प्रदेशातील उद्योग क्षेत्रात 91-9% दिवस कामे सुरू -
10 रू 50 गज इतक; तर उत्तर प्रदेशातील 74-2 दिवस कामे - 1
युक्तिका शक्यते/दिने मरि तु वी . कज 14-5% दिवस कामे - 1
3% दिवस कामे ; को: उ वी स निल ; रू स ध] उद्योग क्षेत्रातील
नियंत्रण/क्षेत्रातील दिवस कामे मजदुरांच्या कु: कि सध प्यो ' कद्र वी स
निल रू खे. क क्षेत्रातील नियंत्रण शक्य ' कज क्षेत्रातील दिवस कामे
नियंत्रण शक्यते/दिने मरि तु वी स

कोल्हापूर जिल्ह्यातील दलितोंची राजकीय स्थिती

दक्षिण प्रदेशातील राजकीय स्थितीत एकत्रित करणे; क फु; . क [क्य
विलेय निल रू इके इल ; क त्रि रू उर; काह फुगुको विलेय ओ
ल) दस कामे ल गजकपे व फुगुको. क ग दक्षिण प्रदेशातील राजकीय स्थितीत
विलेय/कज क्य कामे ल [कजक [ककु] निल ल [फु] इर इओक ल [फु] उद्योग
कप; क ल गजक [क-कय; क एलओक; क ल [फु] कामे - ; क ल [फु] क ए/; एर
वुद एकत्रित करणे; काह फुगुको; क जतक. कर विलेय विलेय रू फुगुको दस
कामे

दक्षिण प्रदेशातील राजकीय स्थितीत एकत्रित करणे; क त्रि रू खे
ओ ' कज विलेय; क यकल [; प; क विलेय/कज क गस खे रू ओ
' कज रू निल लेक रू ओ खे रू एकत्रित करणे ओ लओ त्रि रू ; क; रू रू
जतक; इ [क; क फुओक इलओ; क विलेय/कज क कर ल गहक विलेय रू
दक्षिण प्रदेशातील नियंत्रण जतक. कर रू ल गहक इलओ. क निल रू

तक्ता क्र. २

कोल्हापूर जिल्ह्यातील अनुसूचित जातीतील महिला व पुरुष सरपंच

अ.क्र.	तालुका	पुरुष सरपंच	महिला सरपंच	एकूण
1	पानम	03	02	05
2	' ककुओक	02	01	03
3	इलओक	04	02	06
4	दओ	05	02	07
5	हकजओ	02	01	03
6	क/ककुओ	02	06	08
7	वतक	&	03	03
8	ओमओयत	04	01	05
9	दओ	02	&	02
10	गकद. कओ	02	01	03
11	फ' ककओ	02	&	02
12	ओओओक	02	&	02
	, कु	30	19	49

रुओ 0- 2 ओ क 60 खे रू वुद ओ त्रि रू 49 0; रुओ
लओ ओओक लओ ओओक कामे ; क/; स 30 इओ ' क ओ 19 एओओक
लेओ क कामे ओ ओओ 73 0; क ?ओओओ लओओ क लओओओ लओओओ

l. f. k. r. h. y. v. u. d. f. i. p. r. t. k. r. h. l. k. B. h. j. k. [k. h. o. v. l. y. s. ; k. r. j. r. n. h. e. G. s. i. k. l. r. > k. y. s. y. s. f. n. l. r. s. [k. y. ; k. x. v. k. r. u. l. j. i. p. i. n. h. v. i. o. k. n. k. u. s. f. u. o. M. > k. y. s. y. h. f. n. l. r. s.

d. k. y. g. k. i. j. f. t. Y. g. o. k. r. h. y. v. u. d. f. i. p. r. t. k. r. h. r. h. y. L. F. k. k. f. u. d. L. o. j. k. T. ; l. f. k. k. o. f. o. / k. k. u. l. H. k. k. j. k. [k. h. o. e. r. n. k. j. l. a. k. k. r. v. u. d. f. i. p. r. t. k. r. h. p. s. y. k. d. i. f. r. f. u. / k. h. f. u. o. M. y. s. y. s. f. n. l. r. k. r. - x. k. o. k. r. h. y. x. k. e. i. p. k. ; r. f. u. o. M. k. o. p. h. e. / ; s. v. u. d. f. i. p. r. t. k. r. h. r. h. y. e. g. k. j.] e. k. r. a. x.] p. e. b. d. k. j.] [k. k. f. V. d.] < k. j. ; k. p. s. j. k. t. d. h. ; , D. ; f. n. l. r. u. k. g. h. - x. k. o. k. P. ; k. i. l. l. y. s. i. e. [k. k. o. j. v. u. d. f. i. p. r. t. k. r. h. p. s. , D. ; v. o. y. e. u. v. k. g. s. n. f. y. r. l. e. k. t. k. r. h. y. 0. ; l. u. h. y. k. d. k. p. s. x. V. r. ; k. j. > k. y. s. y. s. v. k. g. s. - ; k. r. h. y. 0. ; l. u. h. x. V. x. k. o. k. r. h. y. , [k. | k. i. l. l. y. s. ' k. h. g. r. f. e. G. o. k. h. d. : u. f. u. o. M. k. o. p. h. r. l. g. H. k. k. x. n. k. [k. o. r. k. s. ; k. r. u. n. f. y. r. l. e. k. t. k. r. j. k. t. d. h. ; , D. ; k. y. k. v. M. F. k. G. k. g. r. k. u. k. f. n. l. r. k. s. ; k. Q. v. h. p. k. n. f. y. r. k. a. ; k. f. o. d. k. l. d. k. e. k. o. j. i. f. j. k. k. e. g. k. r. k. s.

n. f. y. r. l. e. k. t. k. r. h. y. e. g. k. j. l. e. k. t. k. y. k. x. k. e. i. p. k. ; r. h. r. i. j. d. s. i. f. r. f. u. / k. h. R. o. f. e. G. k. y. s. y. s. f. n. l. r. s. e. k. r. a. x. l. e. k. t. k. r. d. e. h. y. k. d. l. [; k. v. l. y. s. ; k. x. k. o. k. a. u. k. x. k. e. i. p. k. ; r. h. r. i. f. r. f. u. / k. h. R. o. f. e. G. . ; k. p. s. i. e. k. k. d. e. h. f. n. l. r. s. p. e. b. d. k. j.] < k. j. o. [k. k. f. V. d. ; k. t. k. r. h. r. h. y. y. k. d. k. p. s. ' k. g. j. k. e. / ; s. i. f. r. f. u. / k. h. R. o. f. n. l. r. s. x. k. e. i. p. k. ; r. h. r. h. y. F. k. / l. j. i. p. k. P. ; k. f. u. o. M. h. r. p. e. b. d. k. j. l. e. k. t. k. y. k. i. f. r. f. u. / k. h. R. o. f. e. G. k. y. s. y. s. f. n. l. r. s. d. k. y. g. k. i. j. f. t. Y. g. o. k. r. h. y. e. g. k. j. o. e. k. r. a. x. l. e. k. t. k. r. h. y. y. k. d. k. a. u. h. l. j. i. p. i. n. H. k. k. f. o. y. s. y. s. v. H. ; k. l. k. r. u. f. n. l. u. v. k. y. s. y. s. v. k. g. s. ; k. p. h. e. k. f. g. r. h. [k. k. y. h. y. i. e. k. . k. s. f. n. y. s. y. h. v. k. g. s.

d. k. y. g. k. i. j. f. t. Y. g. o. k. r. h. y. u. k. x. j. h. H. k. k. x. k. r. h. y. e. g. k. j.] e. k. r. a. x.] p. e. b. d. k. j.] < k. j. ; k. r. h. y. e. k. r. a. x. l. e. k. t. k. r. h. y. n. k. s. u. 0. ; D. r. h. e. k. t. h. e. g. k. i. k. s. j. v. k. g. s. - p. e. b. d. k. j.] < k. j. ; k. l. e. k. t. k. P. ; k. 0. ; D. r. h. a. u. h. u. x. j. k. / ; { k. i. n. H. k. k. f. o. y. s. v. k. g. s. e. g. k. j. l. e. k. t. k. r. h. y. n. k. s. u. u. x. j. k. / ; { k. k. P. ; k. e. y. k. [k. r. h. ? k. r. y. s. ; k. v. k. g. s. - ; k. r. u. n. ' k. g. j. h. H. k. k. x. k. r. i. n. k. f. / k. d. k. U. ; k. a. e. / ; s. v. u. d. f. i. p. r. t. k. r. h. r. h. y. e. k. r. a. x.] p. e. b. d. k. j.] < k. j. o. e. g. k. j. l. e. k. t. k. y. k. i. f. r. f. u. / k. h. R. o. f. e. G. k. y. s. y. s. f. n. l. r. s. 1/2 u. k. x. j. h. H. k. k. x. k. r. h. y. v. u. d. f. i. p. r. t. k. r. h. P. ; k. 20 y. k. d. i. f. r. f. u. / k. h. P. ; k. e. y. k. [k. r. h. o. : u. 1/2 ' k. g. j. h. H. k. k. x. k. r. h. y. v. u. d. f. i. p. r. t. k. r. h. r. h. y. e. k. r. a. x.] p. e. b. d. k. j.] < k. j.] e. g. k. j. ; k. l. o. z. t. k. r. h. a. k. i. f. r. f. u. / k. h. R. o. f. e. G. k. y. s. y. s. f. n. l. r. s.

कोल्हापूर जिल्ह्यातील दलितांची शैक्षणिक स्थिती

d. k. y. g. k. i. j. f. t. Y. g. o. k. r. h. y. v. u. d. f. i. p. r. t. k. r. h. v. a. x. k. r. h. y. e. g. k. j. ; k. l. e. k. t. k. u. s. f. ' k. { k. k. k. o. j. v. f. / k. d. H. k. j. f. n. y. k. - ; k. l. e. k. t. k. y. k. i. k. j. a. f. j. d. 0. ; o. l. k. ; u. l. Y. ; k. u. s. j. m. n. j. f. u. o. k. z. k. p. s. n. d. j. s. l. k. / k. u. u. l. Y. ; k. u. s. M. k. w. c. k. c. l. k. g. c. v. k. e. M. d. j. k. p. k. v. k. n. ' k. z. B. o. u. ' k. s. f. . k. d. o. k. V. p. k. y. d. j. h. r. v. k. g. s. - ; k. r. u. n. ; k. l. e. k. t. k. u. s. v. f. u. " V. : < h.] i. f. k. k.] i. j. a. j. k. ; k. p. k. R. ; k. x. d. s. y. k. - ' k. s. f. . k. d. i. x. r. h. e. G. s. d. k. g. h. y. k. d. k. a. u. h. l. j. d. k. j. h. u. k. d. U. ; k. f. e. G. f. o. Y. ; k. - g. k. l. e. k. t. i. x. r. h. p. h. o. k. V. p. k. y. d. j. h. r. v. k. g. s. v. u. d. f. i. p. r. t. k. r. h. r. h. y. e. k. r. a. x. l. e. k. t. ' k. s. f. . k. d. n. " V. o. k. k. e. k. x. k. l. j. k. f. g. y. s. y. k. v. k. g. s. ; k. l. e. k. t. k. r. h. y. v. R. ; r. v. Y. i. y. k. d. l. j. d. k. j. h. u. k. d. j. h. r. v. k. g. s. - ; k. l. e. k. t. k. r. h. y. d. k. g. h. ; p. d. ' k. s. f. . k. d. i. x. r. h. d. : u. u. k. d. j. h. f. e. G. f. o. . ; k. p. k. i. z. R. u. d. j. r. k. u. k. f. n. l. r. k. r. - p. e. b. d. k. j. l. e. k. t. k. r. f. ' k. { k. k. k. p. s. i. e. k. k. o. k. < y. s. y. s. f. n. l. r. s. f. ' k. { k. k. ? k. r. y. s. ; k. d. v. e. k. u. s. u. k. d. j. h. o. i. k. j. a. f. j. d. 0. ; o. l. k. ; ; k. v. k. / k. k. j. s. v. f. / k. d. x. r. h. u. s. i. x. r. h. d. s. y. s. y. h. v. k. g. s. p. e. b. d. k. j. l. e. k. t. k. r. h. y. i. k. j. a. f. j. d. 0. ; o. l. k. ; k. o. j. v. k. / k. k. j. y. s. ; k. d. v. e. k. p. h. f. l. f. k. r. h. f. c. d. V. > k. y. s. y. h. v. k. g. s.

dkj.k peđkj l ektkps ikjā fjd 0; ol k; vk/kfud dkGkr yki ikor
vkg- egkj] ekrā o peđkj ; k l ektkrhy cgd ā; dVps ekxkl thou
txrkuk fnl rkr- ijarq nđānu feG.kkū; k jkst xkjkrw vkiyk mnjfuokg
djrkuk fnl rkr-

ukxjh Hkkxkrhy nfyrcē/; s f' k{k.k.kkps i ek.k ok<Y; kps fnl r ukgh-
cgrkā k nfyrcē Lrhrhy 'k{kf.kd okrkoj.k v l Y; kps fnl r ukgh- ikjā fjd
ukdjh o 0; ol k; kr R; kāk vf/kd : ph fnl rs cgrkā k fBdk.kh f' k{k.k
?ks ; kph bPNk' kDrh fnl r ukgh- ; kpk ifj.kke ukxjh Hkkxkrhy nfyrcē/khy
f' k{k.k ?ks ; koj >kysyk fnl rks

निष्कर्ष

1- dkYgki ij ftYg; krhy nfyrcēph cgrkā k fBdk.kh l kekftd fLFkrh
l dkkjysyh vkgs

2- dkYgki ij ftYg; krhy nfyrcēph 'k{kf.kd fLFkrh cgrkā k l dkkjyh
vkgs

3- dkYgki ij ftYg; krhy nfyrcēph vkfFkd fLFkrh vā kr% l dkkjysyh
fnl rs

4- dkYgki ij ftYg; krhy nfyrcēpk jkt dh; l gHkkx 73 0; k o 74 0; k
?kVukn#Lrhud kj LFkfud Lojkt; l kFkke/; s l gHkkx gk vkjf{kr
tkxj jrk e; kznr fnl rks [kY; k tkxoj nfyrcēpk jkt dh; l gHkkx
vR; r ux.; i ek.kkr fnl rks

5- dkYgki ij ftYg; krhy nfyrcēvrzr l ektkrhy xkeh.k Hkkxkr deh
ykd l ā; k v l yā; k tkrhuk ijs jkt dh; ifrfu/khRo feGkysys
fnl w ; r ukgh-

संदर्भ:

1- xkokrhy ukxfjd o ykd ifrfu/khR; k eyk[krh

2- ftYgk l kekftd o vkfFkd l ekykpu] dkYgki ij ftYgk]
1995&96-

3- iokj t; fl ājko] 2004] jkt "khz 'kkgw N=i rh% , d ekxkōk] l ēs
i d k' k] Mkkicoyh ¼i d½-

4- l kso.ks dSykl] 2007] egkj kVkrhy peđkj l ektkps jkt dkj.k]
vi d k f' kr ' ksk i d k] l kfo=hckbz Qqys i q ks fo | ki hB] i q ks